

*І. С. Комаренко,
к. е. н., старший викладач кафедри економічної теорії та міжнародної економіки,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв*

АНАЛІЗ І ОЦІНКА ВПЛИВУ ФАКТОРІВ ЗОВНІШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА НА КОНКУРЕНТОЗДАТНІСТЬ ЗЕРНОПЕРЕРОБНИХ ПІДПРИЄМСТВ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

*I. S. Komarenko,
PhD in Economics, Senior lecturer, Department of economic theory and international economics,
Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolayiv*

ANALYSIS AND ESTIMATION OF THE ENVIRONMENTAL FACTOR'S IMPACT ON GRAIN PROCESSING ENTERPRISES COMPETITIVENESS

У статті проаналізовано та оцінено вплив факторів зовнішнього середовища на конкурентоздатність зернопереробних підприємств за національною та галузевою складовими. Визначено ключові чинники та основні причини їх коливання протягом останніх семи років. Розраховані узагальнюючі показники впливу зовнішніх факторів дозволили запропонувати три рівні розвитку конкурентних умов в країні (низький, середній, високий) та оцінити місце України у даній класифікації.

The article is devoted to analysis and estimation of the environmental factor's impact on grain processing enterprises competitiveness by national and branch components. The key factors and main reasons of their fluctuations over the past seven years were defined. The calculated general indicators of external factors allowed to offer three levels of competitive conditions in the country (low, medium, high) and estimate the place of Ukraine in this classification.

Ключові слова: фактори зовнішнього середовища, національна та галузева конкурентоздатність, узагальнюючий показник, конкурентні умови.

Key words: environmental factors, national and branch competitiveness, general indicator, competitive conditions.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Зовнішнє середовище діяльності підприємств є мінливим, а його вплив на конкурентоздатність суб'єктів господарювання характеризується впливом як позитивних, так і негативних зовнішніх факторів. Дані чинники виступають як стимулятори або дестимулятори, створюють відповідну якість конкурентних умов в країні та в результаті цього корегують рівень фірмової конкурентоздатності підприємств. Формування відповідних управлінських рішень щодо підвищення ефективності діяльності фірм базується в тому числі на комплексному аналізі та оцінці впливу факторів зовнішнього середовища за декілька років. Це дозволяє визначити основні тенденції розвитку конкуренції в державі, встановити закономірності зміни ключових чинників впливу та спрогнозувати перспективні організаційні заходи діяльності зернопереробних підприємств з урахуванням стану макросередовища.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Попередні дослідження охоплюють створення класифікаційної структури факторів зовнішнього середовища, яка у загальному вигляді дозволила розділити чинники на національні та галузеві, які доповнюються факторами діяльності конкретного підприємства — фірмовими [1]. У процесі аналізу обґрунтовано такі основні групи факторів впливу, а саме: фактори зовнішнього та внутрішнього ринку, внутрішньогалузеві та внутрішньофірмові фактори. Оцінка впливу факторів зовнішнього середовища на фірмову конкурентоздатність здійснена за допомогою факторних показників впливу національної та галузевої складових конкурентоздатності із об'єктивним обґрунтуванням їх вагових коефіцієнтів [2]. Крім того, значення факторного показника скореговане за допомогою їх класифікації на стимулюючі та дестимулюючі чинники, що дозволило по-

Таблиця 1. Значення впливу факторів зовнішнього ринку національної складової конкурентоздатності зернопереробних підприємств, 2005–2011 рр.

Назва фактору групи	Назва факторного показника	Тип фактору*	Значення впливу факторного показника**						
			2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
відповідність законодавчих норм умовам СОТ	права власності	Д	3,86	3,56	3,76	3,76	4,17	4,47	4,37
	захист інтелектуальної власності	Д	2,21	2,12	1,94	1,94	1,98	1,98	1,98
тарифне та нетарифне регулювання	середньозважена торгова тарифна ставка	Д	6,60	5,57	5,57	5,54	5,49	5,83	5,83
структура зовнішньої торгівлі	частка імпортованих товарів зі світового ринку, насиченість ринку	Д	3,16	2,80	3,04	3,16	3,16	3,29	3,29
	частка експортованих товарів до світового ринку	С	3,90	3,64	3,47	3,47	3,73	3,64	3,64
потенціал конкурентоздатності	інтенсивність локальної конкуренції	Д	2,61	2,32	2,51	2,51	2,71	2,80	2,90
	розповсюдженість ринкових відносин	Д	3,25	2,92	3,17	2,83	3,08	3,42	3,42
	розповсюдженість торговельних бар'єрів	С	0,20	0,19	0,17	0,20	0,20	0,17	0,13
Разом по групі			25,79	23,11	23,63	23,42	24,52	25,61	25,55

* С — стимулятор; Д — де стимулятор

** Інформаційною базою розрахунків є звіти Всесвітнього економічного форуму

глибити та вдосконалити розрахунок впливу зовнішнього середовища. У результаті визначено вагу впливу факторів зовнішнього середовища на фірмову конкурентоздатність підприємств за таким співвідношенням: вплив національної конкурентоздатності — 94%, галузевої — 6%.

Таким чином, здійснено загальну класифікацію факторів, які впливають на конкурентоздатність підприємств харчової промисловості, оцінено їх загальний вплив за національною та галузевою складовими. Утім, залишається нерозкритим розгорнутий аналіз даного впливу, визначення ключових чинників та їх прогнозування для обґрунтування ефективної конкурентної стратегії діяльності підприємств.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛІ СТАТТІ

Метою статті є аналіз і оцінка впливу факторів зовнішнього середовища на конкурентоздатність зернопереробних підприємств харчової промисловості.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Розраховано показники впливу зовнішнього середовища на фірмову конкурентоздатність за 2005—2011 рр. відповідно до класифікаційної структури факторів. Так, значення впливу чинників зовнішнього ринку національної складової конкурентоздатності представлено у табл. 1.

З даних табл. 1 видно, що складові факторні показники зовнішнього ринку національної конкурентоздатності демонструють деякі коливання. Причому, зниження фактора-дестимулятора свідчить про реальне підви-

щення його вихідного значення. І навпаки, підвищення фактора-дестимулятора свідчить про реальне зниження його вихідного значення. Фактори-стимулятори мають прямий зв'язок із вихідними даними. Так, у 2009—2010 роках знизився фактор відповідності вітчизняного законодавства умовам СОТ, який є дестимулюючим, що свідчить про неналежне дотримання вимог щодо прав власності тощо. Однією з умов участі України у міжнародній організації є врегулювання законодавчої бази щодо світових стандартів, при цьому закон про право власності є одним з основних. Висновки світових наглядових органів доводять виникнення недоліків у даній сфері, що значно відобразилось на загальному показнику впливу факторів національної конкурентоздатності у 2009 і особливо у 2010 роках. Оскільки даний фактор є дестимулятором, то його зниження у вказаних періодах призвело до підвищення впливу факторів зовнішнього середовища та покращення розвитку конкурентних умов для України. Утім, у 2011 році підвищився показник дотримання прав власності, а показник захисту інтелектуальної власності залишився незмінним, що призвело до загального зниження фактору відповідності вітчизняного законодавства умовам СОТ, який є дестимулятором. Отже, незважаючи на удосконалення законодавчої бази країни, рівень захисту інтелектуальної власності не відповідає світовим вимогам, що призводить до загального зниження впливу зовнішніх чинників.

Показник тарифного регулювання, який виражено через середньозважену торгову тарифну ставку (дестимулюючий), у 2005 році має найнижче значення. Це

Таблиця 2. Значення впливу факторів внутрішнього ринку національної складової конкурентоздатності підприємств вибірки, 2005—2011 рр.

Назва фактору групи	Назва факторного показника	Тип фактору	Значення впливу факторного показника						
			2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
ВВП на душу населення	ВВП на душу населення	Д	0,62	1,36	0,58	4,00	0,00	2,85	0,49
рівень впровадження сучасних технологій	здатність підприємств країни залучати новітні технології	С	2,56	2,16	2,36	3,15	3,25	3,44	3,54
	технологічний трансфер	Д	3,09	2,90	2,71	2,61	3,00	3,09	3,09
	рівень поглинання технологій	Д	0,75	0,70	0,65	0,63	0,65	0,65	0,60
якість формування, використання та удосконалення людського капіталу	формування фахівців із вищою освітою в країні	Д	0,34	0,32	0,30	0,21	0,31	0,31	0,32
	питома вага фахівців із вищою освітою в структурі трудового потенціалу країни	Д	1,78	1,54	1,30	2,50	2,50	2,26	0,00
	рівень підвищення кваліфікації фахівців із вищою освітою в країні	С	1,10	1,05	1,15	1,25	1,20	1,20	1,15
якість та розвиненість інфраструктури	якість інфраструктури	С	2,54	2,34	2,14	2,14	2,54	3,15	3,25
якість бізнес-середовища	кількість та якість локальних виробників	С	1,11	0,98	1,08	1,11	1,01	1,01	1,00
	співвідношення екстенсивних до інтенсивних видів конкурентних переваг у середньому по країні	Д	4,17	4,07	3,76	3,97	4,27	4,17	4,17
рівень державного втручання в бізнес	рівень державного тиску	Д	2,35	2,25	2,15	2,05	2,15	2,20	2,25
рівень підготовки професійних менеджерів в країні	орієнтація на дорогий високоосвічений управлінський склад	Д	1,05	1,11	0,98	0,86	0,95	1,11	1,17
	спрямованість вищої школи на сучасні типи управління	Д	0,39	0,41	0,39	0,36	0,39	0,41	0,42
рівень застосування інновацій	здатність до інновацій підприємств в країні	Д	0,58	0,62	0,55	0,53	0,55	0,58	0,60
	якість наукових дослідницьких інституцій	Д	0,77	0,82	0,72	0,65	0,72	0,79	0,79
	витрати підприємств на науково-дослідницькі розробки в середньому по країні	С	0,42	0,37	0,40	0,42	0,37	0,37	0,37
	співпраця та взаємодія університетів та виробництва у науково-дослідницьких розробках	С	1,98	1,80	1,89	2,34	2,25	2,25	2,34
	забезпеченість кадрами найвищої кваліфікації в країні	С	0,90	0,88	0,83	0,85	0,85	0,83	0,83
рівень використання сучасних маркетингових досліджень	рівень впровадження інструментів та технік маркетингу в країні	С	0,05	0,04	0,05	0,05	0,05	0,05	0,05
рівень етичної ділової поведінки у бізнес-середовищі	етична поведінка фірми	С	0,38	0,35	0,32	0,35	0,33	0,30	0,32
Разом по групі			26,91	26,04	24,29	30,01	27,33	31,02	26,74
Разом по двом групам			52,71	49,15	47,91	53,43	51,85	56,63	52,30

пояснюється відсутністю взаємодії України зі світовими організаціями щодо встановлення взаємного тарифного регулювання торгівлі, зокрема, стосовно продуктів харчової промисловості. Обмеженість тарифного пресу допомогла розширити ринки збуту на світовому рівні. Утім, інтеграція України до СОТ створює умови мінімізації тарифних обмежень у торгівлі між країнами, що може негативно відобразитись на вітчизняних товаровиробниках. Це засвідчив спад впливу факторів національної конкурентоздатності у 2006 році. Однак, для нових країн-учасниць створюються певні пільги, що дозволяє адаптуватись до тарифного переходу. Тарифна ставка з 2006 року є стабільною та суттєво не впливає на зміну впливу факторів національної конкурентоздатності. У 2010 році показник середньозваженої торгової тарифної ставки знову знизився і в 2011 році залишився незмінним, що свідчить вже про вдосконалення рівня узгодженості тарифних умов між учасниками спільного міжнародного ринку та Україною. Це обумовлене тим, що наша держава з 2008 року є членом СОТ і поступово корегує тарифні норми відповідно до вимог світових конкурентів. Оскільки даний фактор є дестимулятором, то його зниження призвело до підвищення рівня розвитку конкурентних відносин в Україні.

Розгорнутий перелік факторів внутрішнього ринку національного рівня конкурентоздатності дозволяє з'ясувати основні причини їх коливання, які визначають головні умови ефективної діяльності підприємства всередині країни, що представлено у табл. 2.

З даних табл. 2 видно, що значне коливання притаманне показнику ВВП на душу населення (дестимулюючий фактор), який є загальним індикатором розвитку

соціальної, економічної, політичної сфер країни. Дестимулюючий вплив фактору пояснюється тим, що навіть при зростанні доходів та виникненні можливості їх заощадження, населення віддасть перевагу приховуванню цих доходів. Така ситуація доводиться за допомогою даних 2010 року, коли зі зростанням впливу факторів зовнішнього середовища помітно скоротився рівень приросту ВВП на душу населення порівняно з іншими періодами.

У 2008—2011 рр. спостерігається позитивна динаміка підвищення показника здатності підприємств країни залучати новітні технології (стимулюючий фактор), що свідчить про досягнення належного рівня технологічного розвитку, який є привабливим для інвестування коштів. На противагу цьому, технологічний трансфер (дестимулюючий фактор) у 2009—2011 рр. знизився до рівня 2005—2006 рр. Отже, підвищується інвестиційна привабливість, підприємства отримують нові технології та формують потенціал для здійснення та впровадження власних наукових розробок.

Формування фахівців із вищою освітою в країні (дестимулюючий фактор) досягло піку свого розвитку у 2008 році. У 2009—2011 рр. відбулось зниження даного рівня. Отже, підготовка фахівців для різних сфер економіки є якісною. У той же час, використання підготовлених кадрів з вищою освітою є неефективним, тому підвищення даного чинника свідчить про зниження привабливості конкурентних умов для нашої країни. Так, максимальна задіяність працівників з вищою освітою у промисловості спостерігалась у 2007 та 2011 роках. У 2008—2010 рр. даний показник знизився на 16,7%, що свідчить про низький рівень підприємств із новітньою

Таблиця 3. Значення впливу внутрішньогалузевих факторів галузевої складової конкурентоздатності підприємств вибірки, 2005—2011 рр.

Назва фактору групи	Назва факторного показника	Тип фактору	Значення впливу факторного показника							
			2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	
задоволення смаків споживачів	рівень обізнаності споживачів	С	0,31	0,28	0,29	0,33	0,28	0,27	0,27	
інвестиційна привабливість	жорсткі стандарти звітності	С	1,06	0,99	0,92	0,99	0,99	0,92	0,92	
	нормативно-правовий захист прав інвесторів	С	0,66	0,81	0,81	0,81	0,81	1,03	1,03	
рівень використання інформаційних ресурсів	розповсюдженість Internet	С	-0,25	0,10	0,10	0,03	0,63	0,80	1,78	
Разом			1,78	2,18	2,12	2,15	2,71	3,02	3,99	
Разом по всім групам			54,49	51,33	50,04	55,58	54,56	59,64	56,29	

автоматизацією виробництва, які потребують висококваліфікованих кадрів. Отже, крім зношеності основних фондів, використання низькоефективних видів конкурентних переваг, створюється додаткова проблема — безробіття та непотрібність працівників з вищою освітою.

Використання високоефективних конкурентних переваг (якість продукції, орієнтація на дорогий високоосвітчений управлінський склад, висока технологічність виробництва тощо) є нестабільним показником для вітчизняних підприємств (дестимулюючий фактор). Так, у 2009—2011 рр. даний показник знизився до рівня 2005 р. Це свідчить про те, що виробники під час кризи віддають перевагу дешевим низькоефективним ресурсам, які здійснюють економію витрат, втім, не підвищують продуктивність виробництва. Крім цього, постійно коливається показник витрат підприємств країни на науково-дослідницькі розробки (стимулюючий фактор), що прямо пов'язане із рівнем економічного розвитку в державі та видом досконалої чи недосконалої конкуренції. Так, великі підприємства здатні витратити додаткові кошти на розвиток наукової сфери. Дрібні виробники переважно не мають на це вільних коштів. Отже, у 2009—2011 рр. даний показник знизився порівняно із 2008 р.

Особливої уваги у 2011 році заслуговує показник якості інфраструктури (стимулюючий фактор). Так, показник якості інфраструктури зріс в середньому на 25% порівняно з іншими роками. Це пояснюється участю України у міжнародних проектах щодо проведення заходів світового масштабу на власній території (наприклад, Євро-2012). Безумовно, така ситуація позитивно впливає на економічний розвиток та підвищення рівня національної конкурентоздатності країни. Усі інші факторні показники є стабільними або мають незначні відхилення, що не змінює рівень впливу факторів зовнішнього середовища за національною складовою конкурентоздатності на фірмову конкурентоздатність підприємств харчової промисловості.

Таким чином, основними причинами зниження впливу зовнішніх факторів та погіршення конкурентних умов суперництва за національною складовою конкурентоздатності для вітчизняних підприємств є такі: 1) зниження економічної активності міжнародних ринкових учасників через світові кризові тенденції в економіці; 2) неврегульованість законодавчої бази зі світовими партнерами; 3) отримання застарілого технологічного трансферу, залежність від іноземних постачальників новітніх

технологій; 4) світова тенденція відтоку капіталу; 5) низька автоматизація промисловості; 6) неналежне залучення висококваліфікованих кадрів; 7) використання неефективних видів конкурентних переваг; 8) нестабільність науково-технічного розвитку.

Галузева складова є логічним продовженням та доповненням до впливу факторів зовнішнього середовища (табл. 3).

Як видно з табл. 3, аналіз показника впливу зовнішнього середовища за галузевим аспектом свідчить про незначні негативні коливання внутрішньогалузевих факторів. Так, низького значення набув показник нормативно-правового захисту прав інвесторів в Україні у 2005—2009 рр. Це свідчить про недосконалість вітчизняного законодавства щодо регламентації засад діяльності акціонерних товариств, фондового ринку тощо. Втім, зниження даного показника компенсується зростанням фактору розповсюдженості доступу до глобальної інформаційної мережі Internet. Вказаний чинник підвищився втричі у 2009 році та у 4 рази у 2010 році порівняно з попередніми роками. Відбулось зростання даного показника ще вдвічі у 2011 році порівняно з 2010 роком. Отже, відбувається потужний розвиток такого важливого фактору виробництва, як мобільність, доступність та швидкість інформації. Незважаючи на загальну динаміку зростання внутрішньогалузевих факторів, зазначені тенденції дозволяють виокремити основне проблемне питання щодо розвитку галузей економіки, а саме: недосконалість умов функціонування акціонерних товариств та законодавча незахищеність інвесторів.

Таким чином, розраховано узагальнюючі показники впливу факторів зовнішнього середовища у 2005—2011 рр. Визначено, що максимальне значення показника впливу факторів зовнішнього середовища на конкурентоздатність підприємства становить 100 балів. Відповідно до структурного розподілу розраховано максимальні значення по всім складовим з врахуванням стимулюючого та дестимулюючого впливу факторних показників, що становить: національний вплив — 94 бали, галузевий рівень — 6 балів. Встановлену кількість балів по кожній складовій поділено на три максимально рівні групи, які відповідають низькому, середньому та високому рівням впливу факторів зовнішнього середовища на конкурентоздатність підприємства, а саме:

— низький рівень впливу має діапазон по факторам національної конкурентоздатності від 0 до 31, а галузевої — від 0 до 2. Разом по двом складовим низький рівень має діапазон від 0 до 33;

— середній рівень впливу має діапазон по факторам національної конкурентоздатності від 31 до 62, а галузевої — від 2 до 4. Разом по двом складовим середній рівень має діапазон від 33 до 66;

— високий рівень впливу має діапазон по факторам національної конкурентоздатності від 62 до 94, а галузевої — від 4 до 6. Разом по двом складовим високий рівень має діапазон від 66 до 100.

Встановлені рівні впливу визначають ступінь сформованості конкурентних відносин в країні, які утворюють сприятливі чи несприятливі умови для суперництва підприємств. Так, перша група характеризує низький рівень впливу зовнішнього середовища та відображається у діапазоні значень показника впливу факторів зовнішнього середовища від 0 до 33 балів. Даний стан свідчить про первинне формування передумов щодо розвитку конкурентного середовища в країні, відсутність ринкових відносин, зовнішньої політики, належного рівня інфраструктури, освіти тощо. За таких умов підприємства країни не можуть досягти жодного рівня конкурентоздатності, переважно — підприємницька діяльність відсутня. Аналіз значень показника впливу факторів зовнішнього середовища у 2005—2011 рр. вказує на сформовані первинні умови конкурентного середовища та базовий рівень розвитку ринкових відносин в країні.

Середній рівень впливу (від 33 до 66 балів) характерний для періоду становлення та швидкого розвитку ринкових відносин. За допомогою аналізу встановлено, що в Україні вплив факторів зовнішнього середовища є середнім, що свідчить про наявність ринкової інфраструктури в країні, створення мінімальних умов для ведення бізнесу, що сприяє розвитку підприємництва, конкуренції на міжгалузевому рівні тощо. При цьому підприємства не можуть вийти на міжнародний ринок переважно через значну частку неефективних конкурентних переваг (використання матеріальних ресурсів та робочої сили, застарілі технології, основні засоби тощо).

Високий рівень впливу (66—100 балів) вказує на здатність компаній до конкуренції на міжнародному ринку. Це досягається за рахунок потужного розвитку національної матеріально-технологічної бази виробництва, продуктивності використання основних ресурсів, створення сприятливої законодавчої бази, інтеграції до світових економічних об'єднань тощо. Максимальне значення показника впливу емпірично встановлено на рівні 100 балів. Втім, дане значення є ідеальним, і являє орієнтир щодо вдосконалення конкурентоздатності кожної країни. При цьому найвищий показник для факторів впливу було зафіксовано на рівні 59,64 бала. Отже, конкурентоздатність вітчизняних підприємств зернопереробного комплексу на світовому ринку є поодиноким, що свідчить про недостатньо сформовані конкурентні позиції фірм, які потребують подальшого підвищення.

Таким чином, чим більше значення показника впливу факторів зовнішнього середовища на фірмову конкурентоздатність, тим сприятливіші умови сформовано в країні для здійснення ефективної конкурентної боротьби між підприємствами. Додатково оцінивши рівень фірмової конкурентоздатності відповідно до показника впливу факторів зовнішнього середовища, менеджери визначають "слабкі місця" підприємства та прийма-

ють управлінські рішення щодо подальшої ефективної діяльності.

ВИСНОВКИ

У результаті аналізу та оцінки факторів впливу зовнішнього середовища за національною складовою конкурентоздатності визначено основні причини їх зниження, а саме: нерегульованість законодавчої бази зі світовими партнерами; отримання застарілого технологічного трансферу, залежність від іноземних постачальників новітніх технологій; неналежне залучення висококваліфікованих кадрів; використання неефективних видів конкурентних переваг тощо. Така ситуація негативно впливає на якість конкурентних умов суперництва в країні. Крім того, обгрунтовано недосконалість умов функціонування акціонерних товариств та законодавча незахищеність інвесторів в результаті аналізу впливу факторів за галузевою складовою конкурентоздатності. Визначені причини дозволяють з'ясувати основні проблеми конкурентоздатності підприємств на мікрорівні з врахуванням чинників впливу макросередовища.

Розраховані узагальнюючі показники впливу факторів зовнішнього середовища дозволили обгрунтувати три рівні сприятливості умов, створених в країні для ведення конкурентної боротьби (низький, середній та високий). Встановлено, що в Україні вплив факторів зовнішнього середовища є середнім (від 33 до 66 балів), що свідчить про створення мінімальних умов для ведення бізнесу, втім, підприємства не можуть вийти на міжнародний ринок переважно через значну частку неефективних конкурентних переваг.

Запропоновані показники впливу зовнішніх чинників у поєднанні із показником оцінки фірмової конкурентоздатності формують узагальнюючий показник, що дозволяє визначати місце підприємств у рейтингу конкурентоздатності та на основі цього приймати відповідні управлінські рішення щодо впровадження відповідного типу конкурентної політики.

Подальші напрями наукових досліджень стосуються розробки теоретико-методичних засад вибору типу конкурентної політики зернопереробних підприємств харчової промисловості на основі обгрунтованого впливу факторів зовнішнього середовища та значень узагальнюючого показника фірмової конкурентоздатності підприємств. Це дозволить управлінському апарату комплексно визначати конкурентну позицію підприємства та приймати відповідні управлінські рішення щодо підвищення рівня конкурентоздатності.

Література:

1. Комаренко І.С. Методичні засади оцінки конкурентоздатності підприємств: класифікація факторів / Г.Л. Норд, І.С. Комаренко // Наукові праці: науково-методичний журнал. Економіка. Правознавство. — Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. — Т. 161, Вип. 149. — С. 56—61.

2. Комаренко І.С. Методичні підходи оцінки впливу зовнішнього середовища на фірмову конкурентоздатність підприємств харчової промисловості / І.С. Комаренко // Наукові праці: науково-методичний журнал. — Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. — Т. 189, Вип. 177. Економіка. — С. 97—103.

Стаття надійшла до редакції 14.04.2013 р.